

Grzegorz Olek

Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie
grzegorz.olek@gmail.com
ORCID 0000-0003-3505-6648

15 (2022) 1: 71–80

ISSN (print) 1689-5150

ISSN (online) 2450-7059

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/BPTh.2022.003>

Duchowa bezużyteczność Onezyma problemem Filemona? Sprawdzenie podstaw tezy B. Adamczewskiego na temat Listu do Filemona

Spiritual uselessness of Onesimus as a problem for Philemon? Revision of the principles of B. Adamczewski's thesis on the Letter to Philemon

Streszczenie. Artykuł *Duchowa bezużyteczność Onezyma problemem Filemona?* jest poświęcony sprawdzeniu podstaw tezy B. Adamczewskiego nt. Listu do Filemona, który w komentarzu z serii NKB.NT twierdzi, że kluczem do zrozumienia kontekstu listu jest nieużyteczność duchowa niewolnika Onezyma w domu chrześcijanina Filemona. Okazało się, że jest to teza przejęta bezpośrednio od J.M. Ryan i poszerzona argumentacyjnie. W ramach artykułu dokonano analizy literatury starożytnej, na którą powołuje się Adamczewski, aby uprawdopodobnić postawioną tezę – są to *Diatryby* Epikteta, 1 List Klemensa Rzymskiego oraz List Ignacego Antiocheńskiego do Polikarpa. W trakcie analizy okazało się, że żaden z przywołanych tekstów nie pozwala uprawdopodobnić postawionej tezy, a wręcz przeciwnie – opisują one zjawiska o innym charakterze i stoją w sprzeczności względem idealistycznej wizji relacji pomiędzy Filemonem a Onezymem, jak i ogólnie pomiędzy niewolnikami-chrześcijanami i panami-chrześcijanami, której można się doszukać w tezie Adamczewskiego.

Abstract. The article *Spiritual uselessness of Onesimus as a problem for Philemon?* examines the basis of the assumption, made by B. Adamczewski in Commentary Series NKB.NT on the Letter to Philemon. Adamczewski assumes that the key to the understanding of the letter is the spiritual uselessness of slave Onesimus in the household of Christian Philemon. It appears that this thesis is borrowed directly from J.M. Ryan and Adamczewski broadened its argumentation. In the article, the analysis of the ancient literature, which Adamczewski refers to, has been conducted. He cited Epictetus' *Discourses*, the First Letter of Clement, and the Letter of Ignatius of Antioch to Polycarp. The result of the analysis has shown that none of the cited texts has strengthened the basis of Adamczewski's thesis. They describe different cases and some contradict the idealistic vision

of relation between Philemon and Onesimus and overall between Christian lords and Christian slaves, which can be found in Adamczewski's thesis.

Słowa kluczowe: Onezym, Filemon, Adamczewski, List do Filemona, Ignacy Antiocheński, Epiktet, Klemens Rzymski.

Keywords: Onesimus, Philemon, Adamczewski, Letter to Philemon, Ignatius of Antioch, Clement of Rome, Epictetus.

W tomie XII serii NKB.NT z roku 2006, w komentarzu B. Adamczewskiego do Listu do Filemona została postawiona nowatorska teza, dotycząca powodu napisania tego listu (Adamczewski 2006, 37–38). W myśl tej tezy Onezym oddał się ze względu na problem na płaszczyźnie „duchowej” – Filemon jako *pater familias* i prawdopodobny gospodarz kościoła lokalnego miałby chcieć sprzedać niewolnika poganina i w jego miejsce wykupić niewolnika chrześcijanina (ibidem, 37). Adamczewski odsyła czytelnika zainteresowanego sprawdzeniem podstaw tej tezy do *Diatryb* Epikteta, 1 Listu Klemensa Rzymskiego i Listu Ignacego Antiocheńskiego (ibidem), które w ramach niniejszego artykułu zostaną zestawione z tezą dotyczącą Flm. Postawiona teza zyskała pewną popularność – M. Rosik w swojej monografii *Kościół a synagoga (30–313 po Chr.) – na rozdrożu z 2017 roku* szczegółowo referuje tezę Adamczewskiego i wydaje się, że z mniejszą niż Adamczewski ostrożnością argumentuje za jej prawdopodobieństwem (Rosik 2016, 227–228).

Teza Adamczewskiego jest w zasadzie adaptacją tezy J.M. Ryan z komentarza z serii *Lectio Divina*, która, nie podając argumentów i starożytnych analogii, widzi w przymiotniku ἄχρηστος (bezużyteczny, nieużyteczny) i własnym stwierdzeniu *ex silentio* o braku wskazań w Flm na jakiegokolwiek przewinienia, przestępstwa, kradzież itp. po stronie Onezymba, wystarczające podstawy do lokowania problemu w domniemanej „płaszczyźnie duchowej”¹. W przypadku twierdzenia Ryan o niemożności służenia w pełnym wymiarze przez niewolnika poganina w chrześcijańskim domu należy stwierdzić, że żaden fragment listu na to nie wskazuje, jak i trudno doszukać się jakichkolwiek starożytnych analogii. Koncep-

¹ „[...] mention of Onesimus' prior “useless” service (v. 11) may have less to do with any possible character flaw and more to do with his inability as a non-Christian to serve fully within a Christian household that also functioned as a house church (v. 2)” (Thurston and Ryan 2005, 181).

cję chrześcijańskiego *pater familias*, który miałby dbać także o duchowość swoich niewolników, znamy dopiero z tekstów znacznie późniejszych (zob. Knoch 2012, 188–215).

Wydaje się prawdopodobne, że Adamczewski zaadaptował tezę J.M. Ryan i starał się zaradzić jej brakom argumentacyjnym – stąd pojawiły się w komentarzu NKB.NT wyżej wymienione nawiązania do pism z I i II wieku n.e. Zastanawiającą praktyką jest odesłanie w przypisie do komentarza Ryan, bez poinformowania wprost czytelnika o przejęciu jej argumentacji i tezy w tekście głównym. Jest to tym bardziej zaskakujące, gdyż wcześniejsze koncepcje powodów napisania Flm są w tekście głównym komentarza powiązane z konkretnymi badaczami i poddane zdecydowanej krytyce (Adamczewski 2006, 33–36). Teza Ryan w wersji Adamczewskiego została rozbudowana o szereg hipotez, jak recepcja wybranych fragmentów 1 i 2 Kor, hipotetyczny model psychologiczny motywów i intencji działania Filemona i Onezyma, jak i domniemanej praktyki sprzedawania niewolników-pogan przez właścicieli chrześcijan. W argumentacji Adamczewskiego wydaje się pobrzmiewać sprowadzanie tematyki oīkoç/familia do kwestii władzy, zapominając o aspektach praktycznych – powodzenie i funkcjonowanie domu zależało od współpracy wszystkich i sprzedaż niewolnika tylko ze względu na jego status religijny, jest dosyć trudna do uzasadnienia². Uprawdopodobnieniu tezy Ryan u Adamczewskiego w kontekście starożytnych praktyk związanych z instytucją niewolnictwa służy fragment dzieła Epikteta (występuje tam przymiotnik ἄχρηστος) oraz, w kontekście praktyk chrześcijańskich, dwa listy starożytne ze zbioru pism Ojców Apostolskich – 1 List Klemensa Rzymskiego i List Ignacego Antiocheńskiego do Polikarpa, które mają świadczyć o istnieniu podobnych praktyk „wykupowania wierzących niewolników przez innych członków wspólnoty” (Adamczewski 2006, 37). W ramach niniejszego artykułu poddamy analizie te trzy fragmenty, sprawdzając, czy rzeczywiście istnieje podobieństwo pomiędzy opisanymi przez nie praktykami a rozbudowaną tezą Adamczewskiego.

² Zob. bardzo szczegółowe opracowanie tematu przez K. Lehmaier, która wskazuje na nieuzasadnione w badaniach założenie prewalencji koncepcji arystotelesowskiej (Lehmaier 2006, 343–348).

1. Epiktet

W przypadku odniesienia do *Diatryb* Epikteta, a w zasadzie dzieła Flawiusza Arrianusa – Epiktet nie pozostawił spisanych nauk („Epiktet” 2012, 162; por. „Epiktetos” 2001, 187–188; por. Graver 2021) – do których odnosi się Adamczewski, znajduje się tam zaledwie wzmianka o paradoksalnej sprzedaży niewolnika, który zdaniem swojego pana miał być ἄχρηστος, a u kolejnego właściciela okazał się sprawnym i cenionym rzemieślnikiem: „εἶχέν τινα Ἐπαφρόδιτος σκυτέα, ὃν διὰ τὸ ἄχρηστος εἶναι ἐπώλησεν” (Oldfather 1956, 133)³. Głównym przesłaniem fragmentu było jednak, spójne ze stoickimi i cynickimi poglądami Epikteta, przedstawienie przykładu zmienności społecznych struktur i ról w nich pełnionych – pan znany Epiktetowi po sprzedaniu w jakimś względzie nieużytecznego niewolnika zaczął go wyżej cenić, gdyż ten trafił na dwór cesarski; w samym dziele konkretny powód sprzedania niewolnika-szewca nie ma znaczenia, gdyż służy jako *exemplum* zmienności ludzkiego losu, na którą człowiek nie ma wpływu i powinien ją przyjmować (Reale 1999, 127–148). W dziewiętnastym fragmencie pierwszego rozdziału *Diatryb* głównym tematem pozostaje zestawienie wartości wolności wewnętrznej człowieka i sztuki opanowania siebie z tym, czego ludzie się lękają jak np. tyranów, jak i z tym, do czego ze wszystkich sił dążą, czyli cenionych stanowisk i ról społecznych.

Niejasnym pozostaje cel przywołania cytatu w komentarzu Adamczewskiego: możliwe, że sprzedaż niewolnika uznanego za ἄχρηστος miała stanowić argument za takim zamierzonym działaniem Filemona, właściciela, przed którym miałby uciekać niewolnik Onezym. Wydaje się jednak, iż Adamczewski zapomina o tym, że niewolnicy w realiach Cesarstwa Rzymskiego byli nabywani w celu pełnienia określonych funkcji, ich zakup był dużym wydatkiem i że nie ma podstaw do twierdzenia, iż wystarczającym do sprzedaży niewolnika argumentem mogła być jego postawa wobec rozwijającego się chrześcijaństwa w I w. n.e. – w zasadzie rzetelna próba rekonstrukcji realiów starożytnego niewolnictwa w kontekście interpretacji Flm stawia więcej pytań niż daje ugruntowanych

³ W przekładzie L. Joachimowicza ἄχρηστος jest przetłumaczone w sposób mocno nacechowany negatywnie: „Oto miał sobie Epafrodyt pewnego szewczynę, a że był to nicpoń i nierób, wzięł go i sprzedał” (Epiktet 1961, 67).

źródłowo odpowiedzi⁴. Wydaje się, że nie powinno to jednak prowadzić do konstruowania hipotez niemających żadnych podstaw źródłowych.

Z odniesieniem do Epikteta w tezie Adamczewskiego nierozzerwalnie wiąże się wyobrażenie o chrześcijańskim *pater familias*, które jednak nie wydaje się oparte na źródłach – Corin Mihăilă w artykule *Paul's Apologia in 1 Corinthians 1–4 and the Concept of Paterfamilias* podkreśla trudności związane z ustaleniem tego, na ile rzymska koncepcja *pater familias* była punktem odniesienia w przypadku pawłowej działalności misyjnej i rodzących się wspólnot, odwołujących się do zbawczego działania Boga Izraela w osobie Jezusa Chrystusa (Mihăilă 2019, 69–71). W przypadku Listu do Filemona dodatkową trudność sprawia fakt, iż nie wiemy praktycznie nic o przeszłości Onezyma, jego zawodzie i zdolnościach, jego historii niewoli, ani nie wiemy o tym, czy był jedynym lub ostatnim niewolnikiem Filemona, który nie przyjął wiary chrześcijańskiej, a takie założenie wydaje się wynikać z argumentacji Adamczewskiego⁵. Tym samym odniesienie do *Diatryb* Epikteta nie wydaje się wnosić do argumentacji więcej niż potwierdzenie faktu, iż właściciel mógł sprzedać niewolnika uznanego przez niego za ἄχρηστος w kontekście jego zawodu/umiejętności, co jednak wydaje się dla realiów rzymskich kwestią oczywistą.

2. 1 List Klemensa Rzymskiego

1 List Klemensa Rzymskiego, a w zasadzie list rzymskich chrześcijan do korynckich, w 55 rozdziale, do którego odnosi się Adamczewski, zawiera argumentacyjny zwrot – przytoczone zostają heroiczne przykłady postaw poświęcenia swojego życia, zdrowia i majątku dla dobra innych, aby dać adresatom do zrozumienia, że wszczynający kłótnie i spory powinni dla dobra wszystkich oddalić się z korynckiej wspólnoty (rada zawarta w 54,1–3). Służy temu gradacja – najpierw przedstawione są przykłady postaw bliżej nieokreślonych przywódców i królów narodów (ἔθνῶν), następnie pojawia się odniesienie do praktyki rzymskich

⁴ Zob. artykuł C. Gerber, która wlicza szereg pytań i otwartych kwestii, odnośnie do statusu Onezyma, jego historii i stosunków z panem, Filemonem (Gerber 2016, 75–106); por. z jednym z najbogatszych zbiorów tekstów dot. niewolnictwa rzymskiego okresu Cesarstwa Rzymskiego (Eck and Heinrichs 1993).

⁵ Czyli niewolnik-poganin, który miałby być świadectwem nieskuteczności starań misyjnych Filemona we własnej *familia* (Adamczewski 2006, 37).

chrześcijan, a kończy się na podaniu przykładu dzielności/męskości (ἀνδρεία) Judyty i Estery, z których wszyscy wymienieni poświęcali swoje życie, zdrowie i majątek dla dobra innych. Adamczewski odnosi się do 1 *Clem* 55,2, gdzie znajdujemy następujący, enigmatyczny fragment⁶:

ἐπιστάμεθα πολλοὺς ἐν ἡμῖν παραδεδωκότας ἑαυτοὺς εἰς δεσμά, ὅπως ἑτέρους λυτρῶσονται· πολλοὶ ἑαυτοὺς παρέδωκαν εἰς δουλείαν, καὶ λαβόντες τὰς τιμὰς αὐτῶν ἑτέρους ἐψώμισαν.⁷

H. Lona w komentarzu do powyższego fragmentu podkreśla, że jesteśmy zdani na przypuszczenia na ile wspomniane praktyki są retorycznym wyolbrzymieniem, a na ile sięgają rzeczywistych przykładów ofiarności rzymskich chrześcijan (Lona 1998, 563–564). A. Lindemann z kolei przytacza szereg przykładów świadectw o gotowości chrześcijan pierwszych wieków do wykupywania wierzących niewolników, zwłaszcza z ciężkich warunków pracy – jak w kopalniach, podkreśla natomiast, że opis z 1 *Clem* 55,2 to inna praktyka, o której w zasadzie nie wiemy nic, a mocno poetyckie i paralelne przedstawienie tych dwóch praktyk ma odmienny dukt (Lindemann 1992, 155–156). W liście Klemensa Rzymskiego to πολλοὶ poświęcili samych siebie dla dobra innych, więc trudno dopatrzeć się podobieństwa tej zagadkowej praktyki z hipotezą Adamczewskiego sprzedaży Onezyma ze względu na duchową nieużyteczność (Adamczewski 2006, 37). Dodatkową trudność stanowi czasowa odległość oraz możliwe różnice praktyk chrześcijan rzymskich i małoazjatyckich – Starowieyski i Lindemann podobnie datują 1 *Clem* na końcówkę 1 w. n.e. (Świderkówna, Starowieyski 2010, 45–50; Lindemann 2009, 77–78; por. Schmitt 2002, 117–122), co oznaczałoby okres rozwoju pierwotnego chrześcijaństwa o ok. 40 lat późniejszy niż datacja Flm przez Adamczewskiego oraz kontekst sytuacji chrześcijan w stolicy Cesarstwa Rzymskiego (Adamczewski 2006, 32–33).

⁶ Tekst grecki wg *Die Apostolischen Väter* (Lindemann i Paulsen 1992, 138; por. Ehrmann 2003, 132).

⁷ W tłumaczeniu A. Świderkówny: „Wiemy, że i pośród nas wielu poszło do więzienia, aby innych z więzów uwolnić, wielu sprzedało się do niewoli, oddając uzyskane pieniądze innym na pożywienie” (Świderkówna, Starowieyski 2010, 75–76).

3. List Ignacego Antiocheńskiego do Polikarpa

Trzecim tekstem, który podaje Adamczewski, stanowi odniesienie do Listu Ignacego Antiocheńskiego do Polikarpa 4,3 (Lindemann, Paulsen 1992, 239; por. Ehrman 2003, 314):

δούλους καὶ δούλας μὴ ὑπερηφάνει· ἀλλὰ μηδὲ αὐτοὶ φυσιοῦσθωσαν, ἀλλὰ εἰς δόξαν θεοῦ πλέον δουλευέτωσαν, ἵνα κρείττονος ἐλευθερίας ἀπὸ θεοῦ τύχωσιν. μὴ ἐράτωσαν ἀπὸ τοῦ κοινοῦ ἐλευθεροῦσθαι, ἵνα μὴ δοῦλοι εὐρεθῶσιν ἐπιθυμίας.⁸

H. Paulsen interpretując powyższy fragment, dostrzega w nim świadectwo o istnieniu praktyki wykupu niewolników ze środków finansowych wspólnoty, jak i to, że członkom wspólnoty nie przysługiwało prawo do żądania wykupu (Paulsen 1985, 104). Zwraca on także uwagę na przyjętą w liście perspektywę – list rozpoczyna się od wezwania do unikania pogardy wobec niewolników-chrześcijan, jak i postrzega pychę niewolników w uznawaniu siebie za zbyt dobrych do bycia niewolnikami (stąd wynikałoby oczekiwanie wykupu) (ibidem). W.R. Schoedel z kolei wiąże dosyć mocno ten fragment z funkcjonowaniem hellenistycznych i rzymskich stowarzyszeń, które miały własne środki, gromadziły osoby różnych stanów społecznych i czasami mogły pożyczać wspólne środki na wykupienie z niewoli członka stowarzyszenia (Schoedel 1985, 270–271). Jego zdaniem w tym kontekście Ignacy wyraźnie preferuje uduchowioną akceptację społecznego porządku, a w dążeniu do wyzwolenia widzi niebezpieczeństwo zniewolenia przez „pragnienia/żądze”, co Schoedel wiąże z faktem, iż wielu wyzwolenców, aby się utrzymać zajmowało się pogodzonymi zawodami, jak i prostytutką (ibidem)⁹. Niełatwo odnaleźć w omówionym fragmencie listu do Polikarpa ze Smyrny argumenty popierające tezę Adamczewskiego, a wręcz przeciwnie – zasadniczo status niewolnika-chrześcijanina nie jest przez Ignacego uznawany za problem, o ile niewolnik zachowuje wierność właścicielowi, a jeśli jest w nim mowa o wyzwoleniu, to w kontekście wykorzystania środków wspólnoty.

⁸ W tłumaczeniu A. Świderkówny: „Niewolnikami i niewolnicami nie pogardzaj. Oni też jednak niech nie wbijają się w pychę, lecz niech służą jeszcze gorliwiej na chwałę Boga, a od Boga otrzymają o wiele lepszą wolność. Niech nie zabiegają o wyzwolenie na koszt wspólnoty, żeby nie okazali się niewolnikami swoich pragnień” (Świderkówna, Starowieyski 2010, 141).

⁹ Paulsen za Zahnem łączy wtedy *Pol* 4,3 z początkiem 5,1 (τὰς κακοτεχνίας).

Podsumowanie

Teza o duchowej nieużyteczności Onezyma jako głównym problemie Filemona, nie daje się uzasadnić przywołanymi przez Adamczewskiego fragmentami z *Diatryb* Epikteta, 1 Listu Klemensa Rzymskiego ani Listu Ignacego Antiocheńskiego do Polikarpa. Jediną zbieżnością z dziełem Epikteta wydaje się słowo ἄχρηστος, w *Diatrybach* jest ono użyte w odniesieniu do profesji niewolnika i możliwości przynoszenia zysku właścicielowi, stanowiąc jednocześnie przykład dla promowanej przez Epikteta postawy filozoficznej. W argumentacji Adamczewskiego pojawia się nieuzasadniona źródłowo teza, iż powodem sprzedaży niewolnika mogłaby być jego postawa wobec rodzącego się chrześcijaństwa.

1 List Klemensa Rzymskiego 55,2 z kolei przytacza relację enigmatycznie, poetycko i mitycznie brzmiącej ofiarności rzymskich chrześcijan, gotowych poświęcić wolność własną, aby wspomóc innych. A. Lindemann podaje przykłady z literatury wczesnochrześcijańskiej dotyczące praktyki wykupywania niewolników-chrześcijan ze szczególnie trudnych realiów służby jak praca w kopalni (Lindemann 1992, 155), brak natomiast źródłowo udokumentowanego przypadku sprzedaży niewolnika-poganina, aby wykupić niewolnika-chrześcijanina, który miałby kluczowe znaczenie dla tezy Adamczewskiego (Adamczewski 2006, 27).

List Ignacego Antiocheńskiego do Polikarpa 4,3 wydaje się sprzeczny z idealistycznym obrazem relacji właścicieli i niewolników w ramach wspólnoty wiary, gdyż świadczy o pojawiającej się w tych kręgach pogardzie jednych dla drugich, zdarzających się nierealistycznych oczekiwaniach wykupienia ze środków wspólnoty i do preferowania uduchowienia spełnianej przez niewolników służby w miejsce dążenia do zmiany ich statusu. Na podstawie tych tekstów nie da się wysnuć wniosku, czy rzeczywiście właściciel-chrześcijanin mógł traktować niewolników-chrześcijan jako powód do dumy, świadectwa jego wysiłków misyjnych, a niewolników-pogan jako świadectwo swojej porażki.

W komentarzu Adamczewskiego do Flm teza Ryan o duchowej nieużyteczności Onezyma jest pozbawiona krytyki i zaprezentowana jako ta, która jest złotym środkiem pomiędzy skrajnościami interpretacji, w centrum stawiając „sprawę dla Filemona najważniejszą – kwestię przyjęcia bądź odrzucenia wiary w Jezusa Chrystusa” (Adamczewski 2006, 38). Niestety żaden z trzech przywołanych w komentarzu Adamczewskiego starożytnych tekstów nie pozwala uprawdopodobnić tej tezy.

Bibliografia

Teksty źródłowe i tłumaczenia:

- Ehrman, Bart D., transl. and ed. 2003. *The Apostolic Fathers*, t. 1, LCL 24. Cambridge–London: Harvard University Press.
- Epiktet. 1961. *Diatryby. Encheiridion*, oprac. Leon Joachimowicz. Warszawa: Wydawnictwo PWN.
- Lindemann, Andreas, Paulsen, H., hrsg. 1992. *Die Apostolischen Väter. Griechisch-deutsche Parallelausgabe*. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Oldfather, W.A., ed. 1956. *Epictetus. The Discourses* LCL 131, t. 1. Cambridge, MA: Harvard University Press; London: William Heinemann.
- Świderkówna Anna (tłum.), Starowieyski, Marek (oprac.). 2010. *Pierwsi świadkowie: pisma Ojców Apostolskich*. Wyd. 2 poprawione. Kraków: Wydawnictwo M.

Opracowania:

- „Epiktet.” 2012. W *Słownik kultury antycznej*, red. R. Kulesza, 162. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- „Epiktetos.” 2001. W *Słownik pisarzy antycznych*, red. A. Świderkówna, 187–188. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Adamczewski, Bartosz. 2006. *List do Filemona. List do Kolosan. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*. NKB.NT, t. 12. Częstochowa: Edycja Świętego Pawła.
- Eck, Werner, and Johannes Heinrichs, hrsg. 1993. *Sklaven und Freigelassene in der Gesellschaft der Römischen Kaiserzeit*, Darmstadt: WBG.
- Gerber, C. 2016. „Onesimus, der Nützliche. Sklaverei in der Welt des Paulus.” W *La lettre à Philémon et l'ecclésiologie paulinienne. Philemon and Pauline Ecclesiology*, edited by D. Marguerat, 75–106. Leuven–Paris–Bristol: Peeters.
- Graver, Margaret. 2021. „Epictetus.” W *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, www.plato.stanford.edu (dostęp: 8.08.2021).
- Knoch, Stefan. 2012. „Private Sklavenfürsorge in der griechisch-römischen Antike. Ein Streifzug durch literarische Quellen (2012).” W *Antike Sklaverei*, hrsg. E. Herrmann-Otto, 174–215. Darmstadt: Academic in Wissenschaftliche Buchgesellschaft (WBG).
- Lehmeier, Karin. 2006. *Oikos und oikonomia. Antike Konzepte der Haushaltsführung und Bau der Gemeinde bei Paulus*, MTS 92. Marburg: Elwert.
- Lindemann, Andreas (opr.). 1992. *Die Clemensbriefe*, HNT 17. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Lindemann, Andreas. 2009. „Der erste Clemensbrief.” W *Die Apostolischen Väter. Eine Einleitung*, hrsg. W. Pratscher, 59–82. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

- Lona, Horacio E. (opr.). 1998. *Der Erste Clemensbrief*, KAV, t. 2. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Mihăilă, Corin. 2019. „Paul’s *Apologia* in 1 Corinthians 1–4 and the Concept of *Paterfamilias*.” *Perichoresis*, Single Author Supplement 17, 2: 63–73.
- Paulsen, Henning (opr.). 1985. *Die Briefe des Ignatius von Antiochia und der Polykarpbrief*, HNT 18, Tübingen: Mohr Siebeck.
- Reale, Giovanni. 1999. *Historia filozofii starożytnej*, t. 4. Lublin: RW KUL.
- Rosik, Mariusz. 2016. *Kościół a synagoga (30–313 po Chr.) – Na rozdrożu*. Wrocław: Wydawnictwo „Chronicon”.
- Schmitt, Tassilo. 2002. *Paroike und Oikumene. Sozial- und mentalitätsgeschichtliche Untersuchungen zum 1. Clemensbrief*, BZNW, t. 110. Berlin–New York: Walter de Gruyter.
- Schoedel, William R. (opr.). 1985. *Ignatius of Antioch: A Commentary on the Letters of Ignatius of Antioch*. Hermeneia. Philadelphia: Fortress Press.
- Thurston, Bowman Bonnie, and Judith M. Ryan (opr.). 2005. *Philippians and Philemon*, Sacra Pagina, t. 10, Collegeville, MN: Liturgical Press.